

İSLÂM DÜNYASININ İNHİTATI SEBEBİ SELÇUK İSTİLÂSİ MIDIR?*

Şemsettin GÜNALTAY**

Dokuzuncu ve onuncu asırlarda müslüman Şarkta büyük bir hız alan İlim hareketinin müteakip asırlarda duruşu ve Őarkın yavaş yavaş kesafeti artan bir cehalet kâbusile örtls keyfiyetini Selçuk İstilâsının bir neticesi gibi göstermek bir zamandanberi moda olmuştur.

Vaktiyle Ernest Kenan tarafından ileri sürülmüş olan bu iddianın¹ son zamanlarda bazı genç Arap mellifleri² tarafından da hararetle müdafaa edildiği görülmekte olduğundan tarihi hakikati meydana koymak üzere yüksek huzurunuzda bu mevzuu tetkik etmeği ilmî ve milli bir vazife saymaktayım. İddia Őudur:

1. Dokuzuncu ve onuncu asırlarda islâm dünyasına en parlak devrini yaşıttıran ilim hareketi, Türk olmıyan unsurların esiridir.

* *Belleren*, cilt: 2 sayı:5/6 yıl: 1938 s.73-88. Yayına Hazırlayan: Arş. Gör. Ali Dadan, S.. Sosyal Bilimler Enstitüsü. alidadan@hotmail.com (makalenin orijinali korunmaya çalışılmış, imla ve yazıma müdahale edilmemiştir).

** Prof. Dr. Şemsettin Günaltay (d. 1883, Kemaliye – . 19 Ekim 1961, İstanbul), Türkiye Cumhuriyeti'nin 18. başbakanı, tarihçi ve eski Türk Tarih Kurumu başkanı. Şemsettin Günaltay, Lozan Üniversitesi Doğa Bilimleri bölümünden mezun oldu. Yurda dönünce çeşitli liselerde müdürlük yaptı ve bu sırada tanıştığı Ziya Gökalp'in etkisiyle Türk tarihini araştırmaya başladı. 1914'te Darlfnn'daki ıslahat çalışmaları sırasında Edebiyat Fakültesi Türk tarihi ve İslam kavimleri tarihi profesörü, daha sonra da İlahiyat Fakültesi dekanı oldu. 1914-1918 yılları arasında Osmanlı Meclis-i Mebusanı Ertuğrul Sancağı'ndan Bilecik mebusu seçilerek Meclis-i Mebusan'a girdi ve Meclis dağı-lana kadar bu görevde kaldı. Bir süre İstanbul Belediye Meclisi'nde üyelik ve başkan vekilliği de yapan Günaltay, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde görev aldı. II.(ara seçim), III., IV., V., VI. ve VII. Dönem Sivas, IX. Erzurum milletvekilliği yapan Şemsettin Günaltay, 1949'da Hasan Saka'nın istifası üzerine başbakanlığa getirilmiş ve Demokrat Parti iktidarına kadar bu görevini sürdürmüştü. CHP İstanbul il başkanlığı ve Kurucu Meclis yeliği de yapan Günaltay, 1961'de İstanbul senatörü seçildi, ancak göreve başlayamadan öldü. 1941'den ölene dek Türk Tarih Kurumu'nun başkanlığını yapan Günaltay'ın eserleri arasında, Zulmetten Nura, Hurafattan Hakikata, İslam Dini Tarihi, Maziden Atiye sayılabilir.

¹ E. Renan, Averroés et Averroisme, Avertissement. p. IV, 7e éd. paris, 1922

² Djmal Saliba, Etde sur la mtaphisique d'Avicenne. P. 33-34. Paris, 1926

2. Parlak bir inkişafa mazhar olan bu hareket, Selçuk Türklerinin ön Asyayı istilâ etmeleri neticesinde durmuş, bu hal islâm dünyasının umumi inhitatına sebep olmuştur.

Bu iddianın ne kadar esassız ve realiteye ne kadar zıt olduğunu göstermek için evvelâ müslüman dünyasındaki lâik ilim ve felsefe hareketinin nerede ve kimler tarafından yaratılmış ve hangi dimağların yardımıyla hızlanmış olduğunu, sonra da hu hareketin nasıl ve ne gibi âmiller tesiriyle durduğunu araştıracağız:

Hepiniz bilirsiniz ki islâm dünyasında esaslı fikir hareketi sekizinci asrın ikinci yansında parıldamağa başlamıştır.

Bu hareketin başlıca iki İnkişaf sahası görülmektedir: 1- Ön Asyada Irak. 2- Orta Asyada Maverâünnehir (ماوراءالنهر) ve Bakteriyan. Irakta bu hareket ilk defa (Basra) da baş göstermiş, sonra (Bağdat) a intikal ederek bu şehirde inkişaf etmiştir. Orta Asyada ise ötedenberi ilim merkezlerinin Buhara ve Belh şehirleri olduklarını ve bilahare Buharanın birinci mevkii işgal ettiğini biliyoruz.

Orta Asyanın müslümanlıktan önceki medeniyeti ve kültür vaziyeti ile islâmî devirde ilk fikir hareketinin niçin Basrada baş göstermiş olduğunu birinci Tarih kongresinde etrafiyle İzah etmiştim. Bugün bu hususlara temas etmiyeceğim. Burada yalnız, islâmî devirde Basra mektebini kuran ve yükseltenlerin Maverâünnehirin istilâsı hengâmında Ubeydullah bin ziyad (عبيدالله بن زياد) tarafından Buharadan Basraya nakil ve orada iskân edilmiş olan Türkler³ ve bunların çocukları olduklarını hatırlamakla iktifa edeceğim.

Bakteriyanlı bir Türkün oğlu olan Amir bin Übeyd (عمرو بن عبيد) tarafından kurulan Basra mektebi, muhitin tesiriyle teolojik bir sima altında felsefî bir istikamet takip etmiştir. Aklın hâkimiyeti, fikir ve iradenin hürriyeti esasını müdafaa eden bu rasyonalizm mektebi, kâinatın ezeli ve değişmez kanunlara bağlı olduğu, âlemde sebepsiz hiç bir şey olmayacağı esaslarıyla⁴ lâik ilimleri kucakladığı gibi; insanın iradesinde müstakil ve hür bulunduğu, efal ve eşyadaki hüsnü kubhun, diğer bir tabir ile hayrî şerrin haddizatında mevcut olduğu prensibini kabul etmek suretiyle de şahsî mesuliyete dayanan sağlam bir ahlâk temeli atmış oluyordu. Aklın yanında ampirik esaslara da kıymet veren bu mektep, cüzü lâyeteccezzâ (جزء لا يتجزى) ve hareket (حركة) fikrine istinaden ileri sürdüğü atom nazariyesile fiziki metafizike bağlamak yolunu bulmuştu.⁵

Irak rasyonalizm mektebi Abbasî halifelerinden Memun (مأمون) devrinde birdenbire parlamış, neticede lâik ilimlere ait feyzli bir tercüme ve telif faaliyeti başlamıştır, Memunun ne Emevi ne de kendinden evvelki Abbasî halifelerinde

³ Ebülabbas Ahmet bin Yahya elbelazürî, (ابو العباس احمد البلاذري) kitabı fütühülbuldan, (كتاب فتوح البلدان) s. 376, Goeje tabı Brill. 1866.

⁴ Sadüddini Teftâzânî, (سعدالدين تفتازاني) Şerhülmekasid. (شرح المقاصد) c, I, s. 293. İstanbul tabı. ve Seyyit Şerifi Cürcanî (سيد شريف جرجاني), şerhülmevakif (شرح المواقف). c. 1. s. 151, İstanbul tabı.

⁵ Leopold Mabilieu. Histoire de la philosophie atomistique.

görünmeyen bir şevk ile kendisini lâik ilimlere ve rasyonalizme vermiş olması, bizi onun mümtaz şahsiyetinde durmağın mecbur etmektedir. Memunun mensup olduğu kavim ve zümre içinde bir istisna teşkil etmesi sebebini araştırmak, tarihin müphem görünen bazı noktalarını izaha medar olacaktır. Tarihi Yakubi ve Camiüddüvel'de tasrih edildiğine göre⁶, Harun Reşid'in bu oğlu bir Türk kızından doğmuş, Belin. Türklerinden Parmak oğullarının (Bermekilerin) nezaretleri altında talim ve terbiye görmüş, büyüdükten sonra da Şark Hidivilîği unvanıyla Türk İllerine gönderilmişti.

Çin Vakayinamelerinin şehadetleri veçhile milâdi altıncı, yedinci ve sekizinci asırlarda Orta Asya'nın Maverâünlnehir, Horasan ve Bakteriyan havalisinde yani Memunun hidiv tayin edildiği mıntakalarda büyük ve eski bir kültür yaşıyordu⁷. Memun (مأمون) ruhunun meclup olduğu bu kültür içinde olgunlaştı. Mensup olduğu kavmin seciye ve temayüllerinden büsbütün farklı bir meleke ve kabiliyetle mücehhez olarak yetişti. Bu muhite okadar alışmıştı ki, hilâfet tahtı kendisine kaldığı zaman; ahval ve şeraitin icbarına rağmen, dayılarının memleketinden ayrılmak istememiş⁸, Bağdada dönmiye kat'iyen mecbur kaldığı zaman da bu havali münevverlerinden mürekkep bir grupla beraber gelmiştir. O zamanda Bağdat Kadıülkudatı (قاضى القضاة) olan Yahya bin Eksem (يحيى بن اكثم) evvelce Yahya bin Mübarek (يحيى بن مبارك) ve Sümame bin Eşres (سمامة بن اشرس) gibi rasyonalistlerle sıkı temaslarda bulunmuş olan Memunun ilmen nekadar olgunlaşmış olduğunu gösteren bir menkıbe haber vermektedir: Kadıülkudat Yahya diyor ki: Memun, kardeşinin katlinden sonra halife sıfatıyla şarktan Bttgdada geldiği zaman bütün fukaha ve ulemayı saraya toplamamı emretti. Onlarla bir takım çetin meseleler hakkında ilmiğ münakaşalar yaptı. Ve bu suretle onları imtihan ederek Iraktaki ilim seviyesini anladı⁹. Memunun rasyonalizm sistemini ciddiyetle müdafaa ve iltizamı, ananeci mektep mümessillerini bu sistemi kabule icbar edişi, bu imtihan sonra olmuştur. Görülüyor ki Memun, kendisini temayüz ettiren hususiyeti bidayettenberi Türklerden aldığı terbiye ve kültüre medyundur. Türk illerinde müspet ilimler çerçevesi içinde inkişaf eden dimağı; başta Kuranın mahiyeti olmak üzere: akıl ve mantığa uymıyan gayrı ilmiğ her şeye karşı isyan etmiş, lâik kültürü umumileştirmek emeliyle geniş nisbette bir tercüme ve telif faaliyetine başlatmıştır. Felsefe ve Lâik ilimler hakkında Memun devrinden itibaren başlayan telif faaliyetinin, başında bilhassa Orta Asyalı Türkler görülmektedir. Bunlar arasında felsefe ve tıpta Faraplı Uzluğ oğlu Ebu Nasr Mehmet (ابو نصر محمد). Belhli Ebu Zeyd (ابو زيد), Buharalı İbni Sina, (ابن سينا), Serahslı Ahmet İbni Tayyip (احمد بن

⁶ Müneccim başı Derviş Ahmet, Camiüddüvel (جامع الدول) (sahayifülahbar), Bayazit umumî kütüphane, numara 5019-5020.

⁷ Edouard Chavannes, Documents sur les Tou - Kiue (Turcs) occideutaux p. 132-165.. St. Ptersbourg, 1903.

⁸ Tarihi Yâkubiğ (تاريخ يعقوبي), c. 2. s.

⁹ İbni Tayfur (ابن طيفور). Tarihi Bağdat c. 6. s. 75 ve mabadi, Avrupa tabı

(طيب), tabiiyat ve coğrafyada Harezmlî Ebu Reyhanı Biruniğ (ابو ريحان بيروني), riya-
yatta Arık oğlu Ebu Nasr, Harezmlî Mehmet bin Musa, Habeşül Hâsip (حبش
الحاسب), İbni Türk elceyliğ (ابن الترك الجميلي), heyette Ferganalî Ahmet bin Küseyr (احمد
ابن كثير), tarihte Soltekin oğlu Ebu Bekir Mehmet, edebiyatta Soltekin oğlu İbrahim
gibi Türk çocukları, yalnız İslâm tarihinde değil beşer ilim tarihinde de mevki
almış mümtaz şahsiyetlerdir.

Bu Türk çocuklarının yarattıkları müsbet ilim hareketinin en feyizli ve en
devamlı akisleri kendi anayurtlarında görüldü. Memunun ölümünden 41 sene
sonra Buhara merkez olmak üzere Türk illerinde kurulan Saman oğulları devleti;
Irakta felsefeyi ve lâik ilimleri tenkile çalışan halife Elmuktadîbillah (المعتضد بالله) a
karşı, bunların kudretli ve samimiğ bir hamisi olarak sahneye atılmıştı. Bu hane-
danın onuncu asrın ikinci yarısında ve bilhassa bu kısmın sonlarına doğru devam-
lı siyasiğ buhranlar geçirdiğ zamanlarda bile, Buhara fikir ve ticaret hayatının en
büyük merkezlerinden biri olmakta devam etmiştir. Bu sırada Buhara yalnız
Türkistanın değil, bütün feodal islâm dünyasının en mühim bir ilim merkezi
olmak tefevvukunu muhafaza etmiştir.

Saman oğullarının müslüman şarkta parlak şöhretini asırlarca muhafaza
eden büyük kütüphaneleri, lâik ilimlere ait eserlerle dolu bulunuyordu. Buradaki
kitapların lâik ilimlere ait ve müelliflerinin de Türk olduklarını Metali haşiyesindeki
bir kayitten öğreniyoruz¹⁰. Türk filozofu Fârâbiye Aristoya nisbetle (muallimi
sani) unvanını kazandıran (Ettalimüssânî) unvanlı felsefiğ ve ilmiğ eser de bu
kitaplar arasında bulunuyordu. İbni Sina gibi bir âlimin yüksek irfanını medyun
olduğu bu kütüphane ne yazık ki Saman oğullarının felâketli zamanlarında yan-
mış, muhtevi olduğu yazına tek nüshalar ebediyen kaybolmuşlardır. Felsefe ve
lâik ilim hareketini himaye ve Buharayı bir ilim merkezi yapan Âli Saman devle-
tinin milliğ mahiyeti nedir? Hepiniz bilirsiniz ki, bu devlet şimdiye kadar tarih
kitaplarında bir Pers devleti olarak gösterilmektedir. Bu itibarla bu devletin mahi-
yeti nedir? Sualini ihtimal ki içinizde abes görenler olacaktır. Fakat hemen
söyliyeğim ki hakikat hiç te böyle değildir. Türk illerinde kurulan ve lâik ilimleri
koruyan bu devletin başında bulunan hanedan da Türktür, devlet te her manasile
bir Türk devletidir.

Topkapı sarayı Sultan Ahmet kütüphanesinde 2935 numarada mukayyet
olan Camiüttevarih (جامع التواريخ)in müellifin hayatında yazılan ikinci cildinin 168
inci sahifesinde Âli Samanın Türk ırkından ve Oğuz boyundan olduğu sarahaten
kayıt edilmektedir. Bu sarahat aynı eserin hazine kütüphanesinde 1654 numarada
mukayyet olan nüshasında da aynen mevcuttur. Bundan başka Bağdat köşkün-
deki 282 numarada mukayyet Hafız Ebru mecmuasında aynı sarahat görülmek-
tedir.

¹⁰ Kâtip Çelebi, Keşfüzzunun (كشف الظنون). c. I, s. 344. Mısır tabı.

Aynı eserlerin Oğuzlar bahsinde de Âli Samanın Oğuz Türklerinden oldukları bir daha tekrar edilmektedir. Müverrih Muslihüddin Lârî (مصلح الدين لارى)nin Nuruosmaniye kütüphanesinde 3156 numarada mukayyet Mirâtüledvar (مرآت الادوار) adlı yazma eserinde de aynı sarahati yani Âli Samanın Türk olduğu kaydini görmekteyiz.

Esasen kıymetli membalardan olan bu iki eserdeki sarahatler olmasa da, bu hanedanın Türk olduğunu kabul etmek mecburiyeti vardır. Çünkü hanedana adını veren büyük ceddin tarihlerde gördüğümüz isim ve unvanları mensup olduğu milliyetin silinmez damgasını taşımaktadır. Filhakika tarihlerde bu hanedanın büyük ceddî (Saman Yavğı kudat) suretinde kayıt edilmektedir. Burada gördüğümüz üç lâfızdan her üçü de Türklere mahsus, Türkçe unvanlardır. Şimdi bunları tetkik edelim: Ötedenberi İraniğ şive ile Saman suretinde telâffuz edilen bu lâfzın, meşhur Ehülfercülcevziğ (ابو الفرج الجوزي) nin Ayasofya kütüphanesinde 2908 numarada mukayyet Elmuntazam fi tarihimülükü velümem (المنتظم في تاريخ الملوك و الامم) adlı eserinde (Şaman) şeklinde yazılmış olduğunu görüyoruz. Bu, bize iranileştirilen saman lâfzının doğru şekli şaman olduğu ihtimalini göstermektedir. Aşağıdaki vesikalar ise bu ihtimalin bir hakikat olduğunu kat'ileştiriyor:

Bütün membalarda (Saman yavğı) nın, müslümanlıktan evvel Belh'deki Nevbahar mabedi Kodatı (hüdası) olduğu tasrih edilmektedir. Bugün Nevbahar mabedinin bir vakitler umumiyetle zannedildiği gibi bir mazdeizm ateşgedesi değil, Yüeçi Türkleri hükümdarı Kanişka tarafından kurulmuş Mahayana mezhebine ait bir Budizm Viharası olduğunu kat'ig surette biliyoruz. İbni Nedim (ابن نديم) de Türkler arasında münteşir olan budizm dinine Semeniye yani Şamanlık denildiğinin kaydedilmiş olmasına nazaran¹¹ Belh'deki Vihara mabedinin Kodatı olan zatın da -orta Asyadaki bütün din uluları gibi- şaman olması pek tabiidir.

Yavğı lâfzına gelince bu da Türk Prenslere verilen Yabgu unvanından başka bir şey değildir- Camiüttevarih müellifinin bu kelimeyi (asilzade) tabirile fars diline tercüme etmiş olması da bunu müeyyettir. Muhtelif Türk lehçelerinde (b) ile (v) harflerinin tebadülüne dair binlerce misaller olduğuna nazaran yavğı ile yabgunun aynı şey olduklarında şüphe yoktur. Yavğının yabgu unvanı olduğu Çin ve Hint tarihlerinden de anlaşılmalıdır.

Çinin ikinci Han sülâlesi vakayinamesinde Bakteryadaki Yue-çi Prensleri Hi - Hieu unvanile yadedilmektedir. Sinoloğlar Çince Hi-Hieu veya Şe-Hu lafızlarının Türklerle mahsus bir unvan olan yabgu inuharrelî olduğuna ittifak etmişlerdir¹². (Kharoşthi) yazı ile olan Hint vesikalarında ise Yue-çi prensi, Yavuga unvaniyle yadedilmektedir. Bunun da Türkçe yabgu muharrefi olduğu umumiyetle kabul edilmektedir. Yue-çi yani Aysoy türkleri hanı Kanişka tarafından Belh

¹¹ İbnünnedim (ابن نديم) Fihristütülum (فهرست العلوم), s.484, Mısır tabı

¹² E. Ghavannea Documents sur les Tou-Kiue occidentaux, ve L. de la Vallée poussin, L. Inde aux temps des Mauryas, p. 338

şehrinde kurulan Vihara mabedinin Kodatı olan Prens'in de ataları gibi Yabgu olması pek tabiiğdir. Hoten (Khotan)]da bulunan vesikalarda yabgunun, ismi has olarak kullanılmış olduğu şöhretli sinolog E. Chavannes tarafından beyan edildiğine göre¹³, Şaman Yavgıdaki yavgı lafzı bir unvan değil, isim olarak ta kabul olunabilir. Kodat lafzı ise, sahip, mevlâ, efendi manalarını ifade eden türkçe bir kelimedir. Pers dilindeki Khuda (huda) nın türkçe kudattan başka bir şey olmadığı şüphesizdir.

İşte Oğuz Türklerinden olduğu verilen malûmatla kat'îğ surette tebeyyün eden bu Şaman yavgı, Arap istilâsı hengâmında Horasan emir' Esed bin Abdullah (اسد بن عبدالله) in teşvikile müslüman olmuş, torunu Nasr ise 874 tarihinde Buhara merkez olmak üzere Âli Saman devletini kurmuştur.

Tarihin karanlıklarına gömülen zamanlardanberi muhtelif adlarla anılan Türklerle meskûn olan sahalarda Oğuz boyuna mensup bir hanedan tarafından kurulan bu devletin, şimdiye kadar bize öğretildiği gibi bir Pers devleti değil, her manasile bir Türk devleti olduğunda ümit ederim ki kimsenin şüphesi kalmamıştır.

Selçukilerden evvel büyük İslâm imparatorluğu içinde zuhur eden devletler arasında en medeniğ bir sima arzeden ve esaslı teşkilâtıyla bütün islâm feodal devletlere örnek olan Saman Oğulları devletinin hayranlıkla şahidi olduğumuz siyasiğ, içtimaîğ, iktisadiğ, idariğ teşkilâtı ve yüksek kültürü tamamile Türk di-mağının mahsulüdür.

İslâm'da felsefe ve lâik ilimler hareketini yaratan ve kuvvetlendirenlerin Türklerden başka unsur olduğu yolundaki iddianın hakikatten ne kadar uzak ve ne kadar vâhiğ bir iddia olduğunu tebarüz ettirdikten sonra şimdi mevzuumuzun ikinci kısmına, yani islam âleminde başlamış olan müspet ilim hareketinin durmasını Selçuk istilâsına atfeden iddianın münakaşasına geçiyorum:

İlmiğ bir tetkike dayanmayan bu iddianın ne kadar çürük olduğunu tebarüz ettirmek ve tarihiğ hakikati meydana çıkarmak için, müsaadenizle dokuzuncu asır ortalarından başlayarak müslüman dünyasının geçirdiği içtimaîğ ve diniğ safhalara seri bir nazar atalım: ne kadar seri olursa olsun bu tetkik neticesinde şimdiye kadar siyasiğ sahada araştırılan ve tabiiğ bulunamayan hakikiğ inhitat amili kendiliğinden tebarüz etmiş olacaktır.

Abbasiğ halifelerinden Vasıbillah (واثق بالله) (843-847), dokuzuncu asır ortalarına doğru gözlerini hayata kapadığı zaman, Memunun kurduğu rejim icabı olarak vezirlik, kadiyülkudatlıktan başlamak üzere bütün devlet teşkilâtı rasyonalistlerin elinde bulunuyordu. Bu hal, islâm tarihinde bildiğimiz ilim ve terakki devrini temin etmişti. Fakat Vasıkten sonra iktidar mevkiine garip tabiatli kardeşi Mütevekkilalalah (متوكل على الله) (847 - 861) geçince, vaziyet değişti. Geri zihniyetli

¹³ E. Chavanne, Journ. Asia-1914-p. 309.

olan bu adam İhtimal ki mutaassıp güruhu kazanmak gibi siyasiğ bir düşüncenin de sevkile ananecileri iltizam etti. Rasyonalistlere karşı bir tenkil mücadelesi açtı. Onları birer birer iş başından attı. Aleyhlerinde şiddetli takibat yaptırdı. Mekkeli Abdulâziz İbni Yahya (عبدالعزیز بن یحیی) gibi mürteci müşavirlerin tahrikile rasyonalistlerin baş hâmisî olan vezir Mehmet Bin Abdülmelikbinizzeyyat (عبدالمملک بن الزیات)ın bütün mallarını müsadere etti, kendisini de demir bukağılara vurarak tedricen kızdırılan bir fırın içine attırdı. Bedbaht adam yavaş yavaş kavrulmak suretile dört gün cehennem azabı çektikten sonra öldü¹⁴.

Vezirin ölümünden sonra felce uğrayan Kadiyülkudat Ahmet Bin Duad (قاضی القضاة احمد بن دواد) malları müsadere edildi. O da hastalıkla yoksulluğun pençesine terkedilmek sureliyle öldürüldü. Rasyonalistlerden Hertseme (هرثمة) ise parça parça edildi. Rasyonalizm ve lâik ilimlerin tedrisi men olundu. İktidarı ellerine alan an'aneciler, tedrisatı Kuran ve Hadis çerçevesi içine hasrettiler. Bu çerçeve haricinde okumak ve düşünmek men edildi. Mütevekkil ile başlayan bu hareket, halife Mutadid Billah (المعتضد بالله) (892 - 902) zamanında felsefe ve lâik ilimlere ait kitapların yakılması gibi bir vahşete inkilâp etti. İşkence usulleri bulmakta engizisyon reislerinden mahut Thomas Torquemada'ya tas çıkartıracak kadar mahir olan bu hunhar halifenin ilk kurbanı Serahs Türklerinden filozof Ebuttayyip Ahmet (ابو الطیب احمد) oldu. Felsefe ve tarihe ait kıymetli eserler yazan bu bedbaht âlim, malları müsadere edildikten sonra öldürüldü.

Mutadidın (معتضد) emriyle Filozofların ve lâik ilim mümessillerinin kitaplarındaki bidatları yani ilmiğ esasları araştırmak ve imha etmek üzere bir sansör heyeti teşekkül etti İçlerinde yeni fikirler, İlmiğ ve felsefiğ mephaslar bulunan ve binaenaleyh bidatlarla mülevves sayılan kıymetli kitaplar yakıldı. Müellifleri işkencelere mahkûm edildi.

Selçuklardan 190 sene evvel hilâfet merkezinde başlayan bu hareketin başında çok dar düşüncelerile temayüz eden Hambelîlerle Kerramiye (کرامیة) taraftarları bulunuyorlardı. Bu grup, müslümanları itikadiğ ve amelîğ hususlarda münhasıran ananeye müstenit bir sistem etrafında birleştirmek istiyorlardı¹⁵. Fakat, fikriğ ve itikadiğ hayat için ileri sürdükleri esaslar tamamen iptidaîğ devirlere ait kaba bir paganizmden mülhem bir antropomorfizme müntehi olduğu gibi hukukiğ ve hayatiğ sahadaki esasları da ancak bedavet hayatı yaşıyan bir cemiyetin ihtiyaç ve törelerine uygun şeylerdi¹⁶.

Bu mezheplere göre kâinatın nizamını keyfiğ surette her an değıştiren, elli, ayaklı kahhar bir Allah arş üzerine oturtuluyor,¹⁷ her türlü irade ve ihtiyardan

¹⁴ İbnül Khallikan (ابن الخلكان), vefeyatülâyan (وفیات الاعیان) Mısır tabı.

¹⁵ Seyit Murtaza (سید مرتضی) Tabsıratülavam fi marifeti mekalatilenam (بصيرة العوام في معرفة مقالات الانام) s. 64-87 Tahran tabı.

¹⁶ Dozy (R); Essai sur l'histoire de l'islamisme. Leyde, 1879 ve Goldziher, Le dogme et la loi de l'islam, Paris, 1920 ve Houdas, L'islamisme, Paris, 1904.

¹⁷ Şehristâni, (شهرستاني) Kitabülmilel vennihal (كتاب الملل و النحل) s. 75-84 Leipzig tabı, 1923.

mahrum birer kukla addedilen insanlar onun keyfiğ iradesinin bazıçeliğine bırakılıyordu¹⁸. Fakat beşerig ihtiyarın refiile ahlâkiğ ve diniğ mesuliyet temelinin de kaldırılmış olacağı düşünüleliyordu.

Ananecilerin şiarı ilim ve felsefe düşmanlığı olduğı için iptidai düşünceli kütleyi kendilerine müzahir bulmuşlardı Fakat bunların haricinde kalan parlak zekâ sahipleri, münevver zümre, iptidaiğ telâkkilerle bir türlü tatmin edilemeyen dimağlarını susturacak kaynağı felsefe ve lâik ilimlerde bulabildikleri için an'anecilerin galip geldikleri zamanlarda bile rasyonalizm hareketi gizli bir halde devam etmişti. Bunlar adeden az, siyaseten istinatsız olmakla beraber, akıl esasına dayandıklarından, ananecilerin küflü hurafelerini mantık ve ilim silâhlarıyla didikliyebiliyor, popüler imamları maskaraya çeviriyorlardı. Bu itibarla ananecilerin tegallübü lâik ilim ve felsefe hareketini zayıflatmış, lâkin boğamamıştı¹⁹.

Fakat, Selçuk devletinin kuruluşundan 127 sene evvel yani 913 tarihinde an'aneciler hiç beklemedikleri bir şahsiyetin bu sahada kendilerini fevkalâde kuvvetlendirecek yardımına mazhar oldular²⁰, Bulunduğı rasyonalizm safından ayrılarak kendilerine iltihak eden bu zat, Yemenli Ebu Musa el Eşari (ابو موسى الاشعري) ahfadından Ebülhasanil Eşari (ابو الحسن الاشعري) idi. 873 de Basrada doğmuş olan Eşari, rasyonalistler mektebinde tahsil etmiş, onların ilmiğ ve felsefiğ metodlarını öğrenmiş, kırk yaşına kadar rasyonalistler safında çalışmıştı²¹. Fakat tab'an mağrur ve kindar olan bu zat günün birinde üvey babası ve rasyonalistlerin reisi olan Ebu Ali Cübaiğ (ابو على جبايى)ye kızarak bu mektepten ayrıldı. An'anecilerin sıfatiye mezhebe ekseriyetin taraftar olduğı cebriye mezhebi esaslarında cüz'î tadilat yapmak suretile yeni bir mektep kurdu.

Rasyonalistlerin ilmiğ metodlarla mücehhez, natuk bir hatip, kudretli bir mantıkçı olan Eşarinin an'aneciler safına iltihakı, büyük bir hâdise idi. O zamana kadar ilmiğ münakaşalarda daima rasyonalistlere mağlup olan an'aneciler, Eşari ile kuvvetli bir müzahir bulmuş oluyorlardı.

Eşari bu tarihten itibaren rasyonalistler aleyhine harekete geçti. Konferanslar vermek, kitaplar yazmak suretile açıktan açığa mücadeleyle atıldı. Mahirane bir çevirme hareketile fatihleri, mazi perest ananecileri, ilim ve felsefe düşmanlarını kendisine bağladı. Artık asrının en kudretli ve nüfuzlu imamı, o olmuştu!.. Fakihler kazandığı nüfuza gıpta ediyor, halk kendisini din düşmanlarını ezmeğe çalışan bir kahraman gibi alkışlıyordu...

Rasyonalizm aleyhdarlığı itibarile an'aneciler daha az tehlikeli idiler. Onlar siyasiğ muzaheretlere rağmen bu cereyanı boğamamışlardı. Çünkü iptidaiğ zihniyet müessese ve kanaatlerini rivayete istinaden müdafaa eden an'anecilerin ilim

¹⁸ Maimonide, Le guide des egares, Paris, 1856-1866

¹⁹ Dugat (Gustave), Histoire des philosophes et des théologiens musulmans, Paris 1878.

²⁰ İbnül Khallikan (ابن الخلكان), c. 1, s. 326-327

²¹ Keza, c. 1, s. 480-481.

ve mantık silâhî karşısında mukavemet kabiliyetleri yoktu. Bir darbe ile sarsılabiliyorlardı. Fakat Eşarinin kurduğu mektep böyle değildi. Rasyonalistler içinde yetişen Eşari, onların prensiplerini, mücadele metotlarını biliyordu. Bu bilgiden istifade ederek kurduğu mektep zahiren ilme müstenit bir sima arz ediyordu. Bu manzara altında genç güzideler onu ilmiğ ve cazip buluyorlardı. Selefiye (سلفية) ve Kerramiye (كرامية) lerin iptidaiğ telakkilerile tatmin edileni iyen, felsefe ve Lâik ilimlerde büyük hamleler göstermek kabiliyetinde bulunan zekâlar, şeklen mantıkiğ ve ilmiğ usulle mücehhez bir sistem gibi görünen Eşari mektebine atılmakta tereddüt etmiyorlardı. Bu suretle an'anciler karşısında evvelce rasyonalizmi iltizam etmiş olanlar bu defa Eşarinin yeni mektebine intisap ettiler. Natıkları selis, zekâları keskin, mantıkları kuvvetli güzidelerin ezcümle Ebu Bekrilbakıllaniğ (ابو بكر الباقلائي) İbni Fevrek (ابن فورك), Ebu İshakil İsferrainiğ (ابو اسحق), Ebu Zeri Hireviğ (ابو ذر هروى), Ebulmaaliğ Cüveyniğ (ابو المعالى حوييني), Ebu Caferis Semaniğ (ابو جعفر السمعاني), Ebülvefa İbni Akil (ابو الوفاء ابن عقيل)... gibi âlimlerin bu mezhebi iltizam ve müdafaa etmeleri bütün münevverlerin nazarını bu mektebe çevirdi.

Fakat felsefe henüz bu mektep tarafından aforozlanmamış, lâik ilimler birer afet gibi gösterilmemişlerdi, Eş'ari mektebine bu son hamleyi yaptırtan Ebulferrec Abdürrahmanil Cevziğ (ابو الفرج عبدالرحمن الجوزي) tarafından portresi pek güzel çizilmiş olan Ebu Hamid Mehmedül Gazali (ابو حامد محمد الغزالي) oldu²².

Asrının bütün münevverleri gibi Eş'ari mektebini iltizam etmiş olan Gazali, Bağdatta, Nizamiye Medresesinin başında emsalsiz şöretini kazandıktan sonra Mekasıdülfelasife (المقاصد الفلاسفة) ve Feyselüttefrika beynel islâmi vezzındıka (فيصل التفارقة بين الاسلام والزندقة) gibi eserleriyle Eş'ari sistemi haricindeki fikir hareketlerini hırpalamağa başlamış, sonra meşhur tehafetül felasife (تخافة الفلاسفة) unvanlı eserile tecavüze geçmiştir.

Müslüman dünyasını boğmak plânını hazırlamak üzere Klermontta toplanan haçlılar konsilinin in'ikadından (1095) bir kaç ay evvel, islâm âleminde felsefe ve lâik ilimleri söndürmek, fikirlerinde irtibatsızlık bulunduğunu ispat ötmek suretile Fârâbi ve İbni Sina şöretlerini yıkmak gayesile yazılan bu esere (Tehafütül felasife) yani filozofların yere serilmesi gibi bir ad verilmiş olması, müellifinin ruhunu göstermek itibarile şayanı dikkattir.

Gazali bu eserinde filozofların bidatları unvanı allında 20 meseleyi tenkit nazarından geçirmekte, bunların 17 sinde filozofları yanlış yola gitmekle, üçünde ise küfre düşmekle itham eylemektedir. Son üç meseleyi filozoflar tarafından iltizam edilen âlemin kıdemi, Allahın cüz'iyata ilmi şamil olmadığı yani kâinatın ezeli kanunlara bağlı olduğu, cismaniğ haşrû neşrin inkârı gibi esaslar teşkil et-

²² Ebül Ferrec Abdürrahmanül Cevziğ (ابو الفرج عبد الرحمن الجوزي) Elmuntaazam fi Tarihil ümem (المنتظم في تاريخ الامم), Topkapı Sarayı Suţtan Ahmet Kütüphanesi N. 2908

mektedir²³. Bu kitabında filozofları tekfir eden Şöhretli imam diğer eserinde müslümanları dalâlete düşmekten men'i maksadile şu satırları yazıyor: (yüzmeyi iyi bilmiyenler dere ve deniz kenarlarından nasıl uzaklaştırılırsa halk da filozofların kitaplarını mütalaadan ve çocuk kısmı yılana yaklaşmadan nasıl mennedilirse kulaklarda hikemiyata ait kelimelerle karışmış olan filozof sözlerini dinlemeden öylece mennolunmalıdır)²⁴.

Gazali aynığ eserinde yalnız felsefeyi menetmekle kalmıyor, insanları müspet düşünmeğe alıştıran riyaziyatı da din hesabına bir afet sayıyor ve gitgide bilhassa Şam'da geçirdiği on senelik çilekeşlik devresinden sonra, 'adeta bir engizisyon reisi kesiliyor. Felsefe ve lâik ilimlerle uğraşanları ezmek, boğmak istiyor. Fakat bu hedefine erişmek için zaman müsait değildir. Elmunkıdh Mined dalâl (المنقذ من الضلال) adlı eserinde felsefe ve lâik ilimlerle uğraşanları tenkil için kendisine zahir ve yardımcı olacak mütedeyyin ve kahır bir sultanın bulunmamasından acı acı şikâyet etmektedir²⁵.

Gazalinin bu acı şikâyeti bize hem kendisinin ruhunu, hem de Selçuk Sultanlarının fikir ve vicdan serbestisine ne kadar riayetkar olduklarını; Felsefeyi, lâik ilimleri müfrit mutaassıplara karşı nasıl koruduklarını göstermektedir.

Fakat Gazalinin hayatında kuvvetle tahakkuk ettiremediği bu emelini. Ölümünden sonra eserleri temin etti. Vefatından yarım asır sonra bütün islâm dünyasında kazandığı umumîğ hürmet ve sulta neticesi olarak münevver zümre arasında Eş'ari Gazâlîğ sistemi haricinde düşünmek cesaretini gösterecek kimse kalmadı. Onun filozofları, lâik ilim taraftarlarını tekfir etmesi, ilim denilen şeyi Eş'ari sisteminden ibaret göstermesi, münevver zümre arasında rasyonalizme olan temayülü kurutmuş, meydanı her şeyi Eş'ari sistemi çerçevesi dahilinde görenlere bırakmıştır.

Bir aralık Endülüslü İbnürrüşd (ابن الرشيد) Gazalinin sultasını kırmak maksadile Tehafütüttehafüt (تَهْفُوتُ التَّهْفُوتِ) adlı bir eser yazmışsa da²⁶ hiçbir şey muvaffak olamamış, Eş'ari-Gazali sultası bütün kuvvetile devam etmiştir. Hattâ onbeşinci asrın ikinci yarısında Hocazade Muslihüddin Mustafa (مصالح الدين مصطفى) ile Alâüddin Tûsiğ (علاء الدين علي الطوسي), İbnürrüşd' (ابن رشد)e mukabele olarak ayrı ayrı iki kitap yazmak suretile Eş'ari - Gazali saltanatım takviye etmişlerdir. Bu sulta zamanla o kadar kuvvetlenmiş, o derece şümullenmiştir ki Osmanlı İmparatorluğu resmen Matüridiğ mezhebinde olduğu halde, bütün İstanbul ve Türkiye medreselerinde son güne kadar tedrisat tamamen Eş'ariğ sistemine göre yapılmış, yüksek tahsil olarak Eş'ariğ mektebi teolojisi takip edilmiştir.

²³ Ebu Hamidül Gazâlîğ (ابو حامد الغزالي), Tehafütül-felasife (تهافة الفلاسفة) Berut tabı

²⁴ Ebulvelid İbnürrüşd (ابو الوليد ابن الرشيد), Tehafütüttehafüt. (تهافة التهافة) Berut tabı.

²⁵ Ebu Hamidül Gazâlîğ (ابو حامد الغزالي). Elmunkıdh mineddalâl (المنقذ من الضلال), s. 20

²⁶ Ebu Hamidül Gazâlîğ (ابو حامد الغزالي). Elmunkıdh mineddalâl (المنقذ من الضلال), s. 20

Gazâliğ eserleriyle yalnız felsefe ve rasyonalizmi yıkmaya çalışmakla iktifa etmemiş, aynı zamanda o vakte kadar Selefiye ve Kerramiye mezhepleri gibi avam arasında barınan tarikatçılığa de bir cazibe vermiştir. Süriyeli zengin bir hiristiyanın Remlei Şam (رمله شام)da yaptırdığı ilk tekkede, hakikiğ hüviyeti bugüne kadar tamamen bilinemiyen Ebu Hâşim Sofiğ (ابو هاشم سوفي) tarafından²⁷ sekizinci asır ortalarında temeli atılan tarikatçılığa mukâşete yolu adını veren Gazali, onu sönük ve mensi savmasından çıkarmış, müstakbel sultasına namzet etmiştir.

Ölümü üzerinden henüz yarım asır geçmeden bütün Müslüman dünyasında ermiş bir veli, emsalsiz bir âlim otoritesini kazanan Gazalinin bir taraftan felsefe ve lâik ilimleri aforozlaması, diğer taraftan da tarikatçılığa bir biz, bir hamle verişi, batında kendisinin de tahmin edememiş olacağında şüphe etmediğimiz şu iki meşum neticeyi verdi:

Onun kutsiğ ve ilmiğ emsalsiz şöhretinin parıltısı karşısında kamaşan, gözler; yarasalar gibi; görmeyecek hale geldiler. Gittikçe daralan bir çerçeve dahilinde düşünmeğe mahkûm kalan dimağlar, ya Eş'ari mektebinin labirentleri içinde bunaldılar, veya meskenet ve atalete sürükliyen tarikatçılık izbeleri içine gömüldüler.

Fahrüraziğ (فخر الرازي) ler, Seyfüddin Âmidîğ (سيف الدين آمدی) ler, Sadüddin Teftazaniğ (سعد الدين تفتازاني) ler, Seyit Şerif Cürcaniğ (سيد شريف جرجاني)ler gibi ateşin zekâlar, düştükleri bu iskolastik çenberinden bir türlü kurtulamadılar. Celâlüddin Rumi (جلال الدين رومي) ler, Sadrüddin Koneviğ (صدر الدين قونوي) ler, Şihabüddin Sühreverdiğ (شهاب الدين)ler, Bedrüddin Simaviğ (بدر الدين سيمايوي)ler gibi elanlı ruhlar da hayatı menfi görüş girdabı içinde çırpınmaya mahkûm kaldılar.

Eş'ari sistemi, zekâları iskolastik çenberi içinde söndüren bir mektep halini aldığı zamanlarda idi ki islâm dünyasının içtimaîğ, iktisadiğ, hukukiğ ve medeniğ kanunlarını ihtiva eden Fıkıh da, an'anciliğın galebe eden tesirlerle Ebuhanife (ابو حنيفة)nin açtığı geniş yoldan sapmaya başladı. Neticede zaman ve mekânın, ahval ve şeraitin tebeddülile hükümlerin de değışmesi zarureti unutuldu. İtikadiğ ve fikriğ esaslar gibi hukukiğ ve hayatiğ prensipler de hiç bir suretle değışmiyen, ihtiyaç ve icaplarla alâkalı olmıyan camit formüllere, medenî insanların fikir hamlelerini, hayatiğ faaliyetlerini felce uğratan iptidaî telâkkilere bağlandı.

İlim, zamanın, ihtiyacın doğurduğu hadiselere cevap vermek için asırlarca evvele ait olan kuru ve cansız formülleri aramaktan ibaret addedildi. Artık vicdan ve irfan hürriyeti kalmamış, dimağlar şahlanan küflü bir zihniyetin mahkûmu olmuştu. Fikri kurutan, zekâyı söndüren, hayatı çürüten bu hal, pek tabii olarak İslâm âleminin umumiğ inhitatını hazırlamış oldu.

Zamanın, darlığını düşünerek kısaltmaya mecbur olduğum tezimin, Müslüman dünyasındaki inhitatın hakiki sebeplerini nerelerde aramak lâzım geldiğini

²⁷ Namei Danişveran (نامه دانشوران). C, 3. S. 158-156. Tahran tabı

gösterdiği kadar, Türkiyeyi kurtaran büyük inkılâbın ne kadar engin ve şuurlu bir görüş, ne derece zaruriğ ve kurtarıcı bir hamle mahsulü olduğunu da tebarüz ettirmiş olacağım ümit ediyorum.

Görüyorsuuuz ki felsefe ve lâik ilimlerin boğulması, islâm dünyasının inhitata sürüklenmesi, münevverleri sinesinde toplıyan Eş'a'ri - Gazali mektebinin bir taraftan dimağları iskolastik labirenti içinde küflenmeğe mahkûm etmesinin, diğer taraftan da bu sistem haricindeki irfan ufuklarını sımsıkı kapamış bulunmasının zaruri neticesinden başka bir şey değildir. İslâm dünyasının inhitata sürüklenmesini intaç eden bu hakikiğ sebebi ihmal ederek inhitat ara i iliğini Selçuk istilâsında aramak, eğer cehalet eseri değilse, kötü bir garezkârlık olacağı şüphesizdir. Eğer Selçuk istilâsının hakikiğ neticeleri aranacak olursa, islâm dünyasının inhitatile değil, sürüklendiği kat'ig ölümden kurtulmasile karşılaşırız. Bu hakikati tebarüz ettirmek için Selçukilerin Ceyhun boylarına indikleri asırda islâm dünyasının arzettiği manzarayı çizeceğim. Manzara şöyle idi:

Büyük Abbasiğ İmparatorluğu parçalanmış, birbirlerine rakip feodal devletlere bölünmüştü. Mütemadiyen birbirleriyle boğuşan prensler, muhtaç oldukları parayı bulmak için kendi tebaalarını soyuyor, hasma aid memleketleri de yağma ettiriyor, bu suretle sefaletle sürükledikleri halkı sonunda kan ve ateş içinde boğuyorlardı. Sık sık batıp çıkan bu hükümetlerin adedi on birinci asrın ilk yarısında onbeşi buluyordu. Bunlardan Bağdadi, hilâfet merkezini istilâ eden Buveyh (بويه) oğulları, bir taraftan kendilerine her istediklerini veren halife Müstekfi (مستكفي)yi sürükleyerek Sarayından çıkarıp gözlerini oydururken, diğer taraftan da tahrik ettikleri Sünniğ-Şiiğ mücadelesi neticesi olarak Bağdadi yağma ettiriyor, yaktırıyor, bigünah halkı sokaklarda parçalattırıyorlardı²⁸.

Mısırdaki Fâtimiğ halifesi Hakimbiemrillâh (حاکم بامر الله), günün birinde siyah kölelerine Kahireyi yakarak halkın mallarını yağma, kadınlarını esir etmeleri emrini veriyor, neticede masum halk ile siyah köleler arasında üç gün üç gece boğuşma sahnesi olan Kahirenin üçte biri yanıyor. Aynı Halife diğer bir gün kadınları sokağa çıkmaktan menediyor. Kadın ayakkabısı yapacak kunduracıları idam ettireceğini ilân ediyor. Bu emir hilâfına sokağa çıkan her kadını parçalatıyor, ölüm korkusile Kahirede tam yedi sene hiç bir kadın, ne gece ne gündüz başını evinin kapısından dışarı uzatamıyor²⁹.

Siyaseten bu vaziyette bulunan islâm dünyası, içtimaig hayat itibarile daha acıklı bir manzara arz ediyordu. Siyasiğ veya usûliğ ihtilâflar yüzünden zuhur eden mezhepler gittikçe çoğalmış, Selçuk devletinin kuruluşundan iki sene evvel yani (1038) de ölen Abdülkahiri Bağdadiğnin ifadesine göre, adetleri 72 yi bul-

²⁸ Ebu Ali Ahmet bin Miskeveyh (ابو علي احمد بن مسكويه), Tecaribülümem (تجارب الامم), c. 2, s. 86-87

²⁹ Ebülmahasın ibni Tağrı berdi (ابوالحاسن بن تغريدی), Ennücumuzzzâhire (النجوم الظاهرة), c. 4, s. 176-171

muştı³⁰.- yekdiğerini tektir eden bu mezhepler, Müslümanları birbirlerine hasmıcan olan 72 gruba ayırmıştı. Bunlardan Hanbeliler, Rasyonalistlerin tenkilinden sonra kuvvet ve cür'etlerini artırmış. Devlet otoritesinin bulunmamasından istifade ederek, şarap ve musiki aletleri aramak behanesile evleri basacak kadar cür'et bulmuş, hattâ kendilerile hemfikir olmiyan bazı alimlerin kabirlerini açarak cesetlerini yakmak gibi vahşetler göstermeğe başlamışlardı. Bu suretle mahkûm ettikleri zevat arasında büyük islâm müverrihi İbni Ceriri Taberiğ (ابن جرير طبري)de bulunuyordu. Bütün bu ahval, büyük şehirlerde Ayyarlar denilen bir çapulcu sınıf türemesine yol açmıştı. Bunlar, satvetli bir devlet otoritesinin bulunmamasından istifade ederek halkı kasup kavuruyorlardı.

İslâm dünyasının siyasiğ, İçtimağ, ahlâkiğ ve iktisadiğ bakımdan çok düşkün ve anarşik bir devrinde kurulan Selçuk devleti, o zamana kadar Abbasiğ İmparatorluğunda zuhur etmiş olan devletlere nisbetle başka bir mahiyet arz ediyordu. Bu devletler Abbasiğ İmparatorluğunun sinelerinden fıskırılmış, onun mikroblu kucağında büyümüşlerdi. Bu Hükümetleri kuranlar da, Abbasiğ halifeleleri veya onların vassalları tarafından nasbedilmiş valiler veya kumandanlar idiler. Halbuki Selçukiler ilk günden itibaren müstakil olarak sahneye çıkmış, yüksek seciyelerle mücehhez, canlı ve özlü milliğ bir orduya istinat ediyorlardı. Orta asyanın yüksek yaylalarından inen Selçuk Türkleri ne Bağdadi çürüten yalan, riya, gammazlık, bühtan, nifak, mühasede, rüşvet ve ihtilas gibi ahlâkiğ reziletlerle ülfet etmiş, ne de mezhep mücadeleleriyle manen bozulmuşlardı. Tabiatle mücadele ede ede yetişen bu insanlar, tabiat kanunlarını kavramış, realiteye, müspet düşünmeğe ve görmeğe alışmışlardı.

İrani istilâ ettikten sonra Iraka inen Tuğrul Bey, taç dilenmek için değıl, tahtını kaybetmiş olan halife Kaimbiemrillâha (قائم بامر الله) hürriyet ve devlet bahşetmek için Bağdada gitmişti. İşte bu şerait içinde kurulmuş olan Selçuk devletinin islâm dünyasına hakimiyetinin hakikiğ neticeleri şu oldu:

1. Yakın Şarkı sarsmakta olan anarşik devir nihayet buldu. Afganistandan Akdeniz kıyılarına, Mısır hudutlarına kadar uzıyan sahalarda tek bir idareye bağılı, disiplinli bir imparatorluk kuruldu.
2. Geniş imparatorluk dahilinde herkesi malından, canından emin olarak yaşatan kanunlar, hükümler cari olmağa başladı.
3. Vergiler tanzim edildi: Halkı ezen haksızlıklar, usuller kaldırıldı.
4. Türkistandan Akdenize kadar uzıyan geniş sahada asayişin takarrürü, ticaretin inkişafına yol açtı. Garkla Garp arasındaki kadim ipek ticareti yolu yeniden açılmış oldu.

³⁰ Ebu Mansur Abdülkahiri Bağdadî (ابو منصور عبد الفاهر بغدادی), elfark beynelfirak (الفرق بين الفرق). c. 4-7 Mısır Tabı.

5. Malazgirt zaferi, anarşik devirden istifade ederek bir taraftan Erzuruma, diğer taraftan Urfaya, Trablus Şama, Hamaya kadar ilerlemiş olan Şarkiğ Roma imparatorluğunun eski vaziyetini iade etmek yolundaki hülyalarına hitam verdi.

6. Bütün din ve mezheplere karşı bitarafane hareket etmek seciyesile mütehalli olan Türkler, biri diğerini boğmak istiyen ve devlet içinde devlet rolünü oynamağa yeltenen mezhep peyrevlerine, devlet otoritesini tanıttırdı. Büyük şehirleri birer harp sahasına çeviren mezhep kavgalarına, ayyarlar çapulcuğuna kat'ı bir nihayet verdi. Bu suretle vicdan ve kanaat hürriyeti temin edilmiş oldu.

7. Selçuk Sultanlarının islâm dünyasına kazandırdıkları huzur ve asayiş,- Saman oğullan ülkesi müstesna olmak üzere- bir zamandanberi durmuş olan ilim hareketine yeni bir inkişaf hızı verdi. Rey de, Isfehanda, Bağdatta, Nişaburda yeni yeni üniversiteler açıldı. Hastahaneler yanında Tıp Fakülteleri kuruldu. Bu üniversitelerde Hayyam (حیام) gibi riyaziyat ve felsefede temayüz eden bir âlim, Elmugni Fittip (المغني في الطب) müellifi Ebülhasan Sait ibni Hibetullah (ابو الحسن سعيد) gibi bir filozof tabip, Takvimülebdan fi Tedbirilinsan (تقويم الابدان في تدبير) (بن هبة الله) müellifi İbni Cezle (ابن جزلة) gibi bir tabiiyat ve fizyoloji mütehasısı, nihayet Ebülferec bin Tayyip (ابو الفرج بن طيب) ayarında bir tabiiyat âlimi yetişti.

8. Selçuk Türkleri, Müslümanlığı Ön Asyada boğmak ve çıktığı çöle sokmak hırsile Şarka akan haçlılara karşı koyarak Suriye, Mısır ve Mezopotamya Araplığını kurtardılar.

9. Türklerin centilmenlikleri haçlılarda papaz tahrikatının uyandırdığı huşuneti izâle etti. Bu sayede Şark medeniyeti ile uzun müddet yakından temas imkânını buldular. Bu temas ve tetkik, nihayet garpta rönesans doğuracak bir zemin hazırlamış oldu.

Türk tarihi düne kadar bizzat Türkler tarafından yazılıp müdafaa edilemediğinden yalnız müslüman dünyası için değil, bütün beşeriyet için bir yükselme hızı olan Selçuk istilâsı, yabancılar tarafından bir felâket amili gibi gösterilmiş ve bazılarını saydığım hakikiğ neticeler ihmal edilmiştir.